

УДК 378.1:35

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

BASIC DIRECTIONS FOR OPTIMIZATION OF STATE PUBLIC MECHANISM OF EDUCATION MANAGEMENT IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION PROCESSES

Микола Павлович ІЩЕНКО

д. філос. н., професор, академік Української академії політичних наук, заслужений працівник освіти України, професор кафедри державного управління і соціально-політичних наук Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького

Хмельницького

E-mail: chnupolit@ukr.net

Mykola P. ISHCENKO

Doctor of Philosophy, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences, Honoured Educator of Ukraine, Professor of Public Administration, Social and Political Sciences Department, Cherkasy National B. Khmelnytsky University

Олег Миколайович ІЩЕНКО

к. політ. н., доцент кафедри державного управління і соціально-політичних наук Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького

E-mail: chnupolit@ukr.net

Oleh M. ISHCENKO

Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor of Public Administration, Social and Political Sciences Department, Cherkasy National B. Khmelnytsky University

Анотація. У статті проаналізовано основні напрями оптимізації державно-громадського механізму управління освітою в Україні у контексті глобалізаційних процесів та в умовах інтеграції до європейського освітнього простору, виокремлено класифікацію суб'єктів.

Summary. The basic directions for optimization of state public mechanism of education management in Ukraine in the context of globalization processes and under the conditions of integration into European educational space are analysed in the article. The classification of subjects of state administration and their functions and tasks are selected.

Ключові слова: *державна політика в галузі освіти, державні стандарти освіти, механізми управління освітою, державно-громадський механізм управління якістю освіти, основні принципи освіти в Україні.*

Key words: *Public policy in the sphere of education, state standards of education, mechanisms of education management, state public mechanism of education quality management, basic principles of education in Ukraine.*

Проблема підвищення якості освіти стала сьогодні однією з основних проблем суспільних трансформацій. Вона є визначальним критерієм

і соціально-гуманітарним пріоритетом державної політики в галузі державного управління сферою середньої і вищої освіти. Об'єктивне зростання

значення державного управління освітою в Україні визначається його відповідністю потребам, зумовленим глобалізаційними процесами функціонування техногенної цивілізації, переходом до інноваційного типу прогресу та впровадженням нових комунікаційних й інформаційних технологій.

У сучасній філософській і педагогічній науці одне з центральних місць починає посідати розгляд педагогічних проблем у контексті глобального еволюціонізму, оскільки нині світ перетворився на цілісну еволюціонуючу систему. Концепція глобалізаційних процесів спирається на ідею єдності Всесвіту. Вийшовши з глибин природничих наук, базуючись на закономірностях Всесвіту, глобальний еволюціонізм диктує необхідність докорінної зміни парадигми соціально-гуманітарної і духовно-культурної еволюції людства, переходу до глобального конструктивного інтернаціонального співробітництва та інтеграції на засадах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і спільного пошуку найефективніших шляхів удосконалення всієї системи освіти та виховання молодого покоління. Суспільний прогрес забезпечує формування нових глобальних соціально-політичних і духовно-культурних мереж, різко інтенсифікованих зв'язків і взаємодій, особливо в сфері освіти.

Постановка проблеми. На цей час серед різнопланових дискусій про напрями, засоби, рекомендації щодо державно-громадського управління якістю освіти ще важко виділити щось достатньо науково обґрунтоване, належним чином теоретико-методологічно і конструктивно відпрацьоване. Практика показує, що вирішення цієї проблеми можливе тільки за широкої участі самих громадян, професійних співтовариств, асоціацій фахівців, органів самоорганізації населення та їх ефективного наукового співробітництва. Тільки за такої умови суб'єкти державного управління освітою можуть досягти вагомого результату. У виконанні

цих завдань найефективнішу роль покликаний зіграти сучасний державно-громадський механізм управління якістю освіти завдяки новій методології, принципам, структурі та інструментам їх практичної реалізації в усіх ланках освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблем формування та запровадження ефективних державно-громадських механізмів управління середньою і вищою освітою показує, що вони активно розробляються у працях В. П. Андрущенка, Л. А. Гаєвської, В. Г. Кременя, А. І. Кузьмінського, В. І. Лугового, Т. О. Лукіної, С. В. Майбороди, М. Ф. Степка, Л. Л. Прокопенка, В. В. Сиченка та ін.

Мета статті полягає у дослідженні державної освітньої політики, яка виявляється в діяльності держави щодо створення і гарантування необхідних умов функціонування та прогресування освіти як системи. Якими шляхами і засобами можна забезпечити вдосконалення форм, змісту та результату освітньої діяльності? Потрібно чітко закріпити в законодавчому порядку визначення освітньої політики як діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, побудованих на науковій основі і скоординованих з суспільно-громадськими інституціями щодо забезпечення конкурентоздатної освіти, згідно зі стратегічними пріоритетами розвитку України в контексті вимог європейського і світового співтовариства.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. У сучасних наукових дослідженнях під державно-громадським механізмом управління якістю середньої і вищої освіти розуміється динамічне утворення – система взаємоузгоджених політичних, економічних, соціальних, організаційних і правових процесів, засобів, методів, важелів, зв'язків, процедур, способів цілеспрямованого впливу суб'єктів державного управління, наукових, професійних і громадських кіл на якість освіти. Такий механізм є комплексним, саме він поєднує всі державні

та громадські інституції, соціальні процеси і закономірності, за допомогою яких суб'єкт державного управління виконує свої управлінські функції.

Своїми спільними діями органи державної влади і громадські інституції як суб'єкти управління мають створити ефективний державно-громадський механізм, здатний забезпечити вплив на фактори, від стану яких залежить якість освіти в Україні. Удосконалення системи освіти здійснюється відповідно до Конституції України, в ст. 53 якої закріплюється право громадян України на освіту. Підставою для реалізації цього права є система освіти, яка забезпечує загальноосвітню та професійну підготовку громадян України, а також професійну підготовку іноземних громадян за міжнародними угодами чи контрактами. У сфері освіти вирішуються два основних завдання: освіта і виховання. Для громадян України повна середня освіта є обов'язковою [1].

Основним нормативним актом, регулюючим освітянську діяльність в державі, є Закон України від 23 березня 1996 р. «Про освіту» [2]. Він спрямований на забезпечення доступності й безоплатності дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої й післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам; на соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб незалежно від форм їх навчання і типів закладів, де вони навчаються, сприяння здобуттю освіти в домашніх умовах тощо. Громадяни мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Державні стандарти освіти розробляються окремо з кожного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються

Кабінетом Міністрів України. Система освіти в Україні складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та органів самоврядування в галузі освіти.

Державна політика в галузі освіти полягає в тому, що Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Від імені держави політика в галузі освіти в Україні визначається відповідно до Конституції України Верховною Радою України і здійснюється органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Як зазначає В. І. Луговий [9], освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями й народностями. Основними принципами освіти в Україні визначені такі: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок з освітою та національною історією, культурою, традиціями; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти; інтеграція з наукою і виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Державна освітня політика реалізується суб'єктами державного управління вищою освітою, які, усвідомлюючи необхідність забезпечення й перманентного підвищення якості середньої і вищої освіти, мають і відповідну мету своєї діяльності – забезпечення та гарантування цієї якості від імені держави на рівні, не нижчому від конкурентоспроможного. При цьому слід

розуміти, що управління системою вищої освіти є специфічною цілеспрямованою діяльністю людей, наділених відповідними повноваженнями для забезпечення належного здійснення виконавцями певної кількості функцій у складі різних груп, колективів та інших людських об'єднань і спрямованої на успішне досягнення певних соціально значущих цілей. На державному рівні управління якістю освіти детермінується пріоритетами Національної концепції забезпечення якості освіти. Таку концепцію слід реалізувати як складову частину Національної доктрини розвитку освіти в Україні.

Варто акцентувати увагу на тому, що у механізмі державно-громадського управління якістю освіти важливе місце можна відвести загальнодержавному органу управління якістю освіти, який можна було б створити, не зволікаючи. У науковій літературі про необхідність утворення такого органу та його можливі функції уже неодноразово говорилось. За сучасних умов при вирішенні проблем управління системою освіти для найбільш ефективної організації державно-громадського механізму управління якістю освіти доцільно використати розподіл областей України з урахуванням регіональних особливостей та культурно-освітніх традицій і специфіки полікультурного середовища. Такий підхід допоможе диференціювати багаточисельну мережу середніх і вищих навчальних закладів України за міжрегіональними структурами. Це дозволить також значно поліпшувати результати та створювати банки напрацювань з управління якістю освіти у навчальних закладах України.

Запропонований загальнодержавний орган управління якістю освіти має піклуватися про формування та розвиток незалежної системи оцінювання якості та гарантій якості освіти, які відповідали б принципам єдиного освітнього європейського простору, вимогам Болонських домовленостей та кращим світовим зразкам.

Конкретні питання управління освітою в Україні вирішуються системою державних

органів і органів місцевого самоврядування. До органів управління освітою в Україні належать: Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти, Вища атестаційна комісія України, місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

Центральним галузевим органом державного управління в галузі освіти є Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (МОН України), яке відповідно до покладених на нього завдань у сфері прогнозування і планування розвитку освіти, розробки організаційного та правового механізму її функціонування аналізує стан освіти, прогнозує її розвиток відповідно до потреб особистості, суспільства, держави; розробляє нормативно-правову основу функціонування системи освіти, здійснює експертизу проектів загальнодержавних, відомчих, інших рішень і програм у частині, що стосується освіти і науки, готує проекти законодавчих актів та урядових рішень. МОН України прогнозує і впорядковує структуру мережі державних навчально-виховних закладів; розробляє пропозиції щодо переліку спеціальностей, кваліфікацій, вчених звань та наукових ступенів; забезпечує виконання вищими навчальними закладами, що перебувають у його управлінні, державного замовлення та договорів на підготовку спеціалістів, науково-педагогічних кадрів; розробляє положення про навчально-виховні заклади освіти.

Акти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, прийняті в межах його повноважень, є обов'язковими для міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти, міністерств Автономної республіки Крим, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підпорядкованих їм органів управління освітою, закладів освіти незалежно від форм власності.

Враховуючи, що проблема забезпечення

якості середньої і вищої освіти в контексті входження України до Болонського процесу набула загальнонаціональної ваги та міжнародної значущості, доцільно було б уже у найближчий період покласти функції наукового-методичного забезпечення державно-управлінської діяльності в частині державно-громадського управління якістю освіти на новий загальнодержавний орган зі створенням відповідних спеціальних підрозділів на кожному регіональному рівні – управлінсь з проблем забезпечення якості освіти та управлінсь моніторингу якості освіти в усіх областях і регіонах України.

Місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, здійснюючи державну політику в галузі освіти і в межах своєї компетенції: встановлюють, не нижче означених Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України мінімальних нормативів, обсяги бюджетного фінансування закладів освіти, установ, організацій системи освіти, що є комунальною власністю, та забезпечують фінансування витрат на їх утримання; забезпечують розвиток мережі закладів освіти та установ, організацій системи освіти, зміцнення їх матеріальної бази, господарське обслуговування; здійснюють соціальний захист працівників освіти, дітей, учнівської і студентської молоді, створюють умови для їх виховання, навчання і роботи відповідно до нормативів матеріально-технічного та фінансового забезпечення; організують облік дітей дошкільного та шкільного віку.

Своєю управлінською діяльністю місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування контролюють виконання вимог щодо навчання дітей у закладах освіти; вирішують питання, пов'язані з опікою і піклуванням про неповнолітніх, які залишилися без піклування батьків, дітей-сиріт, захист їх прав, надання матеріальної та іншої допомоги; створюють належні умови за місцем проживання для виховання дітей, молоді, розвитку здібностей, задоволення їх інтересів; забезпечують у сільській

місцевості регулярне безкоштовне підвезення до місця навчання і дому дітей дошкільного віку, учнів та педагогічних працівників; організують професійне консультування молоді та продуктивну працю учнів; визначають потреби, обсяги і розробляють пропозиції щодо державного замовлення на підготовку робітничих кадрів для регіону.

Для вирішення цих завдань місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування створюються відповідні органи управління освітою – відділи освіти та управління освіти (на обласному рівні), які діють на підставі законів України «Про освіту», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», положень про відділи та управління освіти місцевих органів самоврядування та органів виконавчої влади, які приймаються на підставі типових положень, інших нормативних актів.

Важливу організаційну роль у механізмі державно-громадського управління якістю освіти мають зіграти загальнодержавний орган управління якістю освіти, професійні організації освітян, громадські організації з їх регулюючими функціями, органи самоорганізації населення. Своєю сукупною діяльністю вони можуть правомірно захистити суспільні інтереси, інтереси професіоналів-практиків і професійних асоціацій та власні інтереси, підтримуючи свою впливову позицію управлінського органу. За таких умов управління, вмотивоване суспільними інтересами, суміщається з управлінням, що ґрунтується на корпоративних інтересах і культурі у сфері освіти.

У цьому контексті доцільно послатись на приклад сучасної Франції, в якій досягнутий суспільний консенсус щодо збереження і централізації управління освітою, а також державного контролю за якістю й ефективністю навчально-виховного процесу. В той же час ніхто із громадян не покладається на ідеальність роботи державних органів. Громадяни Франції протягом тривалого часу активних політичних

дій домоглися своєї рівноправної участі в усіх важливих інституціях, зокрема, в шкільних педагогічних радах, різних комітетах і комісіях та ін. Французьких принципів централізованої моделі управління державним сектором освіти дотримуються в Італії, Іспанії, Греції, Португалії, і в дещо меншому обсязі, в Нідерландах, Фінляндії та в інших державах Скандинавії. Їх модифіковані й пристосовані до національних умов варіанти прижилися в Німеччині. У цих країнах встановлена оптимальна рівновага між автономією вищих навчальних закладів і громадсько-державним контролем за використанням кадрових, фінансових ресурсів і соціальних пріоритетів.

У нашій країні відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] органи місцевого самоврядування виконують важливі управлінські функції: забезпечують здобуття неповнолітніми загальної середньої освіти, сприяють діяльності дошкільних та позашкільних навчально-виховних закладів, дитячих, молодіжних та науково-просвітницьких організацій; забезпечують у межах наданих їм повноважень доступність і безоплатність освіти на відповідній території, можливість навчання в школах державною та рідною мовою. Органи місцевого самоврядування також організують облік дітей дошкільного та шкільного віку; надають допомогу випускникам шкіл у працевлаштуванні та ін. Відповідно до Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів [4] органи місцевого самоврядування створюють навчальні заклади або видають дозволи засновнику на створення навчально-виховних закладів усіх типів незалежно від їхнього статусу та належності.

Аналогічні повноваження відповідно до Конституції та законодавства України мають і місцеві державні адміністрації.

Усі навчальні та виховні заклади незалежно від форм власності та порядку утворення в установленому законодавством порядку здійснюють оперативний та бухгалтерський

облік своєї діяльності (як господарської, так і суто навчально-виховної), за правильність якого посадові особи цих закладів несуть встановлену законодавством України дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність. Контроль за виконанням вимог законодавства України освітніми закладами у галузі освітньо-виховної роботи здійснюють вищі органи відносно підпорядкованих їм закладів освіти системи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Контроль здійснюють також спеціальні контролюючі органи відомчої спрямованості, такі, як Державна інспекція закладів освіти, що утворена при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України. Вони здійснюють так званий відомчий контроль. А з інших питань – у галузі бюджетної, фінансової дисципліни, дотримання природоохоронного законодавства та ін. – органи місцевого самоврядування, виконавчої влади і спеціальні контролюючі органи – органи міжвідомчого та надвідомчого контролю.

Серед основних завдань управління освітою прийнято виділяти: участь у забезпеченні реалізації державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій та інтелектуальної власності; забезпечення розвитку системи освіти з метою формування гармонійно розвиненої, соціально активної, творчої особистості; створення в межах своїх повноважень умов для реалізації рівних прав громадян України на освіту, для соціального захисту дітей дошкільного та шкільного віку, студентської молоді, педагогічних, наукових, інших працівників закладів та установ освіти і науки.

До них також відносяться: створення умов для здобуття громадянами повної загальної середньої освіти відповідно до освітніх потреб особистості та її індивідуальних здібностей і можливостей, реалізації їх права відповідно до законів України на здобуття вищої освіти; забезпечення розвитку освітнього, творчого (інтелектуального), наукового та науково-технічного потенціалу з урахуванням національно-культурних, соціально-

економічних, екологічних, демографічних та інших особливостей області. Йдеться також про здійснення контролю за дотриманням актів законодавства з питань освіти і науки, виконанням навчальними закладами усіх форм власності державних вимог щодо змісту, рівня та обсягу дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійно-технічної освіти, а також за дотриманням актів законодавства у сфері трансферу технологій, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності. За умов реформування гостро постає завдання оптимальної координації діяльності навчальних закладів та наукових установ, що належать до сфери управління обласної державної адміністрації та організації роботи з їх кадрового, матеріально-технічного і науково-методичного забезпечення.

Сьогодні серед завдань управління освітою особливої актуальності набули: своєчасне проведення моніторингу у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій та інтелектуальної власності, сприяння захисту прав інтелектуальної власності в області; формування регіональної наукової та науково-технічної політики, впровадження інноваційних заходів, здійснення трансферу технологій, спрямованих на соціально-економічний розвиток області; сприяння розробленню і використанню технологій та їх складових частин згідно з потребами області.

Всі складові компоненти державно-громадського механізму управління освітою мають піклуватись про сприяння функціонуванню і розвитку системи науково-технічної та економічної інформації в області, місті, формуванню баз даних і фондів науково-технічної інформації про технології та їх складові частини, що відповідають потребам області; про підтримку інтеграції вітчизняної освіти і науки у світову систему із забезпеченням збереження і захисту прав інтелектуальної власності та національних інтересів.

У цілях оптимізації освіти в Україні система органів управління нею відповідно до покладених

на неї завдань: 1) здійснює керівництво і контролює діяльність відділів (управлінь) освіти; 2) координує роботу відділів (управлінь) освіти, а також підприємств, установ та організацій незалежно від їх підпорядкування і форм власності з питань навчання й виховання дітей дошкільного та шкільного віку, студентської молоді; 3) аналізує стан освіти, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферу технологій, забезпечення захисту прав інтелектуальної власності в області, розробляє відповідні регіональні програми із зазначених питань, організовує і контролює виконання цих програм; 4) прогнозує потребу області у фахівцях різних спеціальностей для системи освіти і науки, трансферу технологій, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності, формує регіональне замовлення на їх підготовку, координує роботу з укладення між професійно-технічними та вищими навчальними закладами та підприємствами, установами, організаціями договорів про підготовку кадрів; 5) організовує і контролює роботу державних і комунальних вищих навчальних закладів відповідно до делегованих Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України повноважень, а також закладів післядипломної освіти, що перебувають у його підпорядкуванні; 6) керує в установленому порядку роботою з організації підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних працівників, а також фахівців з питань трансферу технологій, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що найефективнішими у механізмі державно-громадського управління освітою є державні органи управління якістю освіти, професійні організації освітян, громадські організації, органи самоорганізації населення та інші самодіяльні організації громадян. Тільки на такій соціально-організаційній основі можливий дієвий захист суспільних інтересів, інтересів професіоналів-практиків і професійних асоціацій та власних інтересів громадян у сфері освіти.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, № 30, ст. 53.
2. Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 року № 1060-XII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, № 34, ст.451. (Із змінами за 1993-2011рр.)
3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1997, № 24, ст.170.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів» від 5 квітня 1994 р. N 228. – Київ, 1994.
5. Андрущенко В. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти // Вища освіта України. – 2009. – №3. – с. 5-14.
6. Бебик В. М. Менеджмент освіти глобального суспільства // Глобалізація і Болонський процес: проблеми і технології: Кол. моногр. – К.: МАУП, 2005.
7. Гаєвська Л. А. Державно-громадське управління загальною середньою освітою в Україні (друга пол. 19 – поч. 20 ст.): монографія. – Умань: ПП Жовтий, 2008. – 332 с.
8. Гаєвська Л. А. Реформування управління освітою на місцевому рівні в контексті світового досвіду // Збірник наукових праць Уманського держ. педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – Ч.2. – С.37-47.
9. Луговий В. І. Управління освітою. Навч. посібник для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності «державне управління». – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.
10. Прокопенко А. І. Наукові основи управління в системі освіти: Монографія. –Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2005. – 304 с.